देवभूमि-सौरभम्
Devabhūmisaurabham
Vol 1 Issue 1 January 2024 Devabhūmisaurabham International Journal of CSU Shri Raghunath Kirti Campus Devprayag Uttarakhand India

कादम्बर्यां प्रतिबिम्बितः राजधर्मः

Prof. Chandrakala R. Kondi
Sahitya Dept.
Central Sanskrit University
Shri. Raghunath KIrti Campus,
Devaprayag

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।
नास्ति येषां यशः काये जरामरणजं भयम् ॥[1]

इति कविजनानाम् अमरत्वं प्रतिपादितं भर्तृहरिणा नीतिशतके । काव्यशास्त्रविदा आनन्दवर्धनाचार्येणापि —कालिदासादयः पञ्चषाः महाकवयो गण्यन्ते' इत्युक्तम् । तेनोक्तेषु पञ्चषेषु महाकविषु गद्यकाव्यचक्रवर्ती महाकविर्बाणभट्टोऽवश्यमन्तर्भवति । 'बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्' इत्येषैवोक्तिः तस्य महाकवित्वं समर्थयति ।

'न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम' इत्येतत् यद्यपि अभिज्ञानशाकुन्तले ऋषेः कण्वस्य विषये उक्तं तथापि ऋषिर्दर्शनादिति व्युत्पत्त्या अन्तश्चक्षुषा लोकं पश्यन्तः कवयोऽपि ऋषय एव । नानृषिः कुरुते काव्यमित्येतदपि वाक्यं तस्य प्रमाणम् । कोषे — सङ्ख्यावान् पण्डितः कविः । धीमान् सूरिः — इत्यादिषु विदुषां नामसु कवेः धीमत्त्वं प्रतिपादितमस्ति । अतः इदं वाक्यं शतांशेन कविषु अन्वेतीत्यत्र तैर्विरचितानि काव्यान्येव प्रमाणम् । तेषाम् अन्तर्दर्शनमेव लोकेभ्यः तान् पृथक्करोति । यत् लोकाः बाह्यचक्षुषा पश्यन्ति तदेव कवयः अन्तश्चक्षुषा पश्यन्ति । अत एव लोकैः स्थूलतया दृष्टं जगत्

[1] भर्तृहरिः, नीतिशतके

कविभिः सूक्ष्मतया अवलोक्यते । तेभ्यः कविभ्य इदं जगत् स्वस्य सर्वमपि रहस्यम् उद्घाट्य दर्शयति । तथा सूक्ष्मतया दृष्टान् विचारान् वर्णनविषयान् कृत्वा काव्यमयम् एकं रमणीयं जगदेव सहृदयानां पुरत उपस्थापयन्ति कवयः । कवीनां काव्यस्य अविषय इति किमपि नास्त्येव । लोके वर्तमानं सर्वमपि तत्र विषयत्वं प्राप्नोति । न केवलं तावदेव, अपि तु कवीनां लोकानुभवोऽपि तत्र सन्दर्भानुगुणं वर्णनविषयो भवति । एतत्सर्वमपि महाकविना कालिदासेन मालविकाग्निमित्रनाटके 'त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते' इत्यनेन वाक्येन प्रतिपादितम् । एते सर्वेऽपि विचाराः महाकवेः बाणभट्टस्य सङ्गच्छन्ते । गद्यकाव्यचक्रवर्ती बाणभट्टः यद्यपि स्तोत्रकाव्यनाटकादिष्वपि कृतपरिश्रम एव तथापि कादम्बरी हर्षचरितञ्चेति गद्यकाव्यद्वयं तस्य कीर्तिशरीरमिव वर्तते । तत्रापि तस्य यशः कायस्य मुकुटायते कादम्बरी 'कादम्बरीरसज्ञानामाहारोऽपि न रोचते इत्युक्त्या अस्य काव्यस्य रमणीयता कीदृशी स्यादिति ऊहितुं शक्यम् । आख्यायिकायाम् ऐतिहासिककथावस्तु भवतीति हेतोः स्वकल्पनायाः, स्वानुभवप्रतिपादनस्य च तावानवसरः न लभ्यते, किन्तु कथायां तस्य प्रभूतोऽवसरः । एतदाधारेणापि हर्षचरितापेक्षया बाणभट्टस्य कादम्बरी एव विशिष्यते । कथारूपेऽस्मिन् काव्ये बाणभट्टः 'लोकोत्तरवर्णनानिपुणः कविः' इत्येतत्, तथैव ‘शक्तिर्निपुणताऽभ्यासश्चेति त्रयः समुदिताः काव्यहेतुरित्येतच्च मम्मटाचार्योक्तं प्रतिपदं सार्थकयन्निव स्वस्य लोकोत्तरवर्णनानैपुण्येन सहृदयान् विगलितवेद्यान्तरानन्दनिमग्नान् करोति । यद्यपि काव्यमिदं विप्रलम्भशृङ्गारप्रधानं तथापि बाणमहाकवेः अगाधं लोकज्ञानं, हिताहितविवेकः, धर्मज्ञता, जीवनदर्शनम् इत्यादय बहवो विचारास्तत्र सान्दर्भिकतया अनन्यसाधारणतया च निबद्धाः सन्ति । तत्र राजसम्बद्धाः धर्माः नीतयश्च अन्यतमत्वेन प्रतिपादिताः वर्तन्ते ।

वाग्देवतावतारेण मम्मटाचार्येण काव्यप्रयोजनेषु कान्तासम्मिततया 'रामादिवद्वर्तितव्यम्, न रावणादिवत्'[2] इत्युपदेशोऽपि अन्तर्भावितः । महाकवेः

---

[2] काव्यप्रकाशः-१/२ वृत्ति

कालिदासस्य काव्येषु 'रामादिवद्वर्तितव्यम्' इत्येतदेव अर्थात् राजधर्मः प्राधान्येन प्रतिपादितः रघुवंशे दिलीपादीनां राज्ञां चरित्रचित्रणे । किन्तु अग्निवर्णः रावणादिवन्न वर्तितव्यमित्यस्य निदर्शनम् । बाणमहाकविरपि एनामेव पद्धतिमनुसरति कादम्बर्याम् । शूद्रक- तारापीडादीनां विलासमयं जीवनमेव प्राधान्येन वर्णयित्वा तत्रैव तैरनुसृतं राजधर्ममपि वर्णयति । तत्र रामादिवद्वर्तितव्यमित्यनेन मार्गेणैव स धर्मः प्रतिपादितः । किन्तु शुकनासोपदेशे लक्ष्म्या ग्रस्तानां राज्ञां वर्णने 'रावणादिवन्न वर्तितव्यम्' इत्येष एव मार्गो सम्पूर्णतयाऽनुसृतः ।

राज्ञः शूद्रकस्य वर्णनेनैव कादम्बरी आरभ्यते । अस्य राज्ञः बहूनि विशेषणानि कविना दत्तानि । तत्र यद्यपि राज्ञः अप्रतिहतं सामर्थ्यमेव तस्य वर्णनविषयः तथापि राज्ञा स्वप्रजासु, सामन्तनृपेषु च कथं भाव्यमिति उक्तमस्ति । अशेषनरपतिशिरः समभ्यर्चितशासनः स शूद्रकः आसीत् । सर्वेऽपि सामन्तनृपतयः तस्य शासनं शिरसा वहन्ति । असमर्थस्य राज्ञः एतत् सम्भावयितुमपि न शक्यते । कदाचित् राजा स्वसामर्थ्ये गर्वितः सन् अधर्ममार्गे गच्छति । किन्तु एतन्न करणीयं राज्ञा । यतः

यद्यदाचरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥

इत्युक्तेरनुसारं 'यथा राजा तथा प्रजा' इत्युक्तेश्च राज्ञा यस्मिन् मार्गे गम्यते तस्मिन्नेव मार्गे गम्यते प्रजाभिरपि निःशङ्कया । राज्ञा सर्वथापि सन्मार्ग एवाश्रयणीयः । सः धर्ममनुसरति चेत् प्रजा अपि अनुसरन्ति । सः क्षमामयः भवति चेदपि अपराधानां विषये कोपः प्रदर्शनीय एव । नो चेत् राज्ञः भयं न भवति प्रजानाम्, येन ते निर्भीकाः वाममार्गे गच्छेयुः । सः राजा शास्त्रज्ञः भवेत्, येन सन्मार्गः सुस्पष्टः भवेत् । शूद्रके एते सर्वेऽपि गुणाः आसन् ।

यश्च मनसि धर्मेण, कोपे यमेन, प्रसादे धनदेन, प्रतापे वह्निना, भुजे भुवा, दृशि श्रिया, वाचि सरस्वत्या, प्रज्ञायां सुरगुरुणा[3] इत्यादिरीत्या बाणकविस्तं वर्णयति । तस्य

---

[3] कादम्बरी-शूद्रकवर्णने

धर्ममार्गानुगमनेन तस्य प्रजासु वर्णसङ्करः, केशग्रहः, दृढबन्धाः, चिन्ता, विप्रलम्भः, कनकदण्डः, प्रकम्पः, मदविकाराः, गुणच्छेदाः- इत्यादयः दोषरूपेण सर्वथा नासन्, किन्तु गुणरूपेणैव । एतत्तु कविना चित्रकर्मसु वर्णसङ्कराः, करिषु मदविकाराः इत्यादिना रमणीयतया वर्णितमस्ति । राज्ञा धर्मः स्वयमाचर्य दर्शनीयम्, न तु धर्मविषये प्रजाः वाचा केवलमुपदेष्टव्याः इत्येष प्रधानः राजधर्मः शूद्रकस्य चरित्रचित्रणे प्रत्यपादयत् बाणभट्टः ।

एष एव राजधर्मः अन्यरीत्या तारापीडस्य वर्णने दृश्यते । तमेवं वर्णयति कविः प्रथमतया- नल- नहुष-ययाति-धुन्धुमार-भरत -भगीरथ- दशरथप्रतिम इति । एते सर्वेऽपि आदर्शभूताः राजानः इति सर्वे जानन्त्येव । एतेषां समेषामपि सादृश्यं तस्यासीत् । सः भुजबलार्जितभूमण्डलः, फलितशक्तित्रयः, मतिमान्, उत्साहसम्पन्नः, नीतिशास्त्राखिन्नबुद्धिः, अधीतधर्मशास्त्रः । सः सत्यस्य प्रभवः आसीत् । एवं स्वयं सत्यं परिपाल्य प्रजास्वपि तत् प्रतिष्ठापयामास । बाणकविः तारापीडस्य विशेषणद्वयमेवं दत्तवान् यत्, अवतार इव धर्मस्य, प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य इति च । पुरुषोत्तमः विष्णुः, जगतः पालकः, तस्य प्रतिनिधिरित्युक्तत्वात् तस्य प्रजापालनदक्षता व्यज्यते । यतः प्रजानां सम्यग्रूपेण परिपालनमेव राज्ञः प्रथमो धर्मः, प्रधानधर्मश्च । एवं तस्य सर्वसामर्थ्यं दृष्ट्वा राजलक्ष्मीः क्षणमपि तं न त्यक्तवती। लोकोऽपि तस्य चरितम् उपदेशमिव जग्राह मङ्गलमिव बहुमेने, मन्त्रमिव जजाप, आगममिव न विसस्मार इति प्रजासु राज्ञा कथं स्वप्रभावः प्रसारयितव्यः इत्येतत् सुष्ठु प्रतिपादयति कविः ।

राज्ये राज्ञः दायित्वं यथा भवति तत्समानतया एव भवति अमात्यस्य दायित्वमपि । राज्ञः अनुपस्थितौ अमात्येनैव राज्यधुरं वोढव्यमापतति । राजामात्ययोः तादृशसम्वन्धं विना राज्यस्योन्नतिः अशक्यैव । राजामात्ययोः योगः कथं भवेदिति किरातार्जुनीयमहाकाव्ये महाकविः भारविः वदति-

स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपं हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः ।

सदाऽनुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः ॥[4]

इति । एतादृशमन्यादृशं योगं तारापीडस्य तस्य प्रधानामात्यस्य शुकनासस्य च आसीत् । राज्ञा यदा वैयक्तिकविषयेषु अनिवार्यतया प्रवर्तितव्यं भवति तदा राजा राज्यधुरं प्रधानामात्यानां स्कन्ध एवारोप्य गच्छति । रघुवंशे सन्तानकामः दिलीपः तथैव कृत्वा पुत्रलाभोपायं चिन्तितुं वसिष्ठाश्रमं गतवान् । तादृशसन्दर्भे तैरमात्यैः राज्ञः प्रतिनिधिरूपेण राजधर्मः पालनीयो भवति । अतः तेषामपि दायित्वं महत् । अतः राज्ञा कथं भाव्यम् इत्यनेन सह अमात्येन कथं भाव्यमित्येतदपि राजधर्मस्य एकमङ्गमेव । राजा वाममार्गे गच्छति चेदपि अमात्येन सः सन्मार्गे आनेतव्यः। अतः राजसमानं सामर्थ्यं अमात्यस्यापि भवेत् । एतत्तु कादम्बर्यां शुकनानस्य चरिते वयं पश्यामः । कदाचित् विलासमग्नस्य तारापीडस्य दृष्टिः राज्यविषयाच्युता भवेत्, किन्तु शुकनासस्य दृष्टिः एकं क्षणमपि न स्वकर्तव्यात् प्रमाद्यति । तं शुकनासं तथा वर्णयति कविः, यथा सर्वोऽपि राजधर्मस्तस्मिन्नेवाश्रयं प्राप्तवानिति -

निखिलशास्त्रकलावगाहगम्भीरबुद्धिः, आशैशवात् उपारूढनिर्भरप्रेमरसः, नीतिशास्त्रप्रयोगकुशलः, भुवनराज्यभारनौकर्णधारः, महत्स्वपि कार्यसङ्कटेषु अविषण्णधीः, धाम धैर्यस्य, स्थानं स्थितेः, सेतुः सत्यस्य, गुरुः गुणानाम्, आचार्य आचाराणाम्, धाता धर्मस्य, शेषाहिरिव महीभारधारणक्षमः, सलिलनिधिरिव महासत्त्वः, जरासन्ध इव घटितसन्धिविग्रहः, त्र्यम्बक इव प्रसाधितदुर्गः, युधिष्ठिर इव धर्मप्रभवः, सकलवेदवेदाङ्गवित्, अशेषराज्य- मङ्गलैकसारः इति । एत एव खलु गुणाः राजनि भवितव्याः । एतेषु तस्य विशेषणेषु 'शेषाहिरिव महीभारधारणक्षमः' इत्येकेनैव विशेषणेन अलं, सः न केवलममात्यः किन्तु राजाऽपि भवितुं योग्यो वर्तत इति वक्तुम् । शासितुः राज्ञः यादृशी योग्यता अपेक्षते तदितोऽप्यधिकतया अमात्ये भाव्यमित्येष विचारः शुकनानस्य चरिते प्रतिपादितो वर्तते ।

[4] किरातार्जुनीयम्-१/५

राजानः काले काले उपदेष्टव्या भवन्ति अमात्येन । अतः राज्ञोऽपि उपरि एव तिष्ठति सः । तादृश उपदेशः यदि तेन न दीयते तर्हि सः दुर्मन्त्री । तादृशः अमात्य एव 'किंसखा' इत्यनेन पदेनोक्तः भारविमहाकविना । राजनिष्ठस्य सर्वसमर्थस्य अमात्यस्य उपदेशं यः राजा न शृणोति सः 'किम्प्रभुः' अर्थात् दुष्टः राजा भवति । भारवेः अयमभिप्रायः बाणभट्टस्यापि सम्मत एव । सदापि अमात्यस्य मनसि राज्यस्य राज्ञश्च हिताकाङ्क्षा एव भवेत् । अतः शुकनासः तारापीडस्य विषये कथमासीदिति सः वर्णयति-

बृहस्पतिरिव सुनासीरस्य, कविरिव वृषपर्वणः, वसिष्ठ इव दशरथस्य, विश्वामित्र इव रामस्य, धौम्य इवाजातशत्रोः, दमनक इव नलस्य सर्वकार्येषु आहितमतिः अमात्यो ब्राह्मणः शुकनासो नाम आसीत् इति । अत्र अत्यन्तं स्पष्टमेव वर्तते यत् अमात्यः राज्ञः गुरुस्थानीय इति । एवं तारापीडमपि अतिक्रम्य तिष्ठति सः राजधर्मानुसरणे । तारापीडः स्वस्य पुत्रस्य चन्द्रापीडस्य विद्याभ्यासपरिसमाप्तेरनन्तरं तं युवराजपदवीमारोहयितुं सर्वामपि सिद्धतां करोति । तदा राजनीतिनिपुणः, राजभक्तः, प्रजावत्सलः, धर्मज्ञः, प्रधानसचिवः शुकनासः द्रष्टव्यः, येन शुकनासस्य अनितरसाधारणतया दीयमानेन मार्गदर्शनेन राज्ञां ललामभूतस्य तारापीडस्य उत्तरदायित्वं वोढुं योग्यतां सम्पादयेयं, तथा सुशिक्षितो भवेयम् इति चिन्तितं चन्द्रापीडेन । तदर्थं शुकनासस्य दर्शनार्थम् आगतं चन्द्रापीडं प्रति 'राज्ञा कथं भाव्यमिति तथा उपदेश विहितः शुकनासेन, येन न केवलं राजानः किन्तु सामान्यजना अपि जीवनमार्गम् आत्मसात्कर्तुं शक्नुयुः ।

यथा मया पूर्वमेव उक्तं यत् रावणादिवन्न प्रवर्तितव्यम् इति शुकनासोपदेशे कविना दर्शितमिति, तदिदानीं पश्यामः । तत्र प्रधानतया लक्ष्म्याः, अर्थात् अर्थपर्यायस्य धनस्य सर्वोपरि प्रभुत्वात्मकं सामर्थ्यं, तस्या अधीनानां राज्ञां धर्ममार्गभ्रष्टता निरूपितं शुकनासेन । जीवननिर्वाहार्थं धनमपेक्षत एव सर्वेषाम् । तत्र कमपि दोषमपश्यन्त एव धर्मशास्त्रज्ञाः पुरुषार्थेषु तस्य स्थानमकल्पयन्। किन्तु तद्धनं धर्ममार्गेणार्जितं भवेदित्यस्मादेव हेतोः अर्थापेक्षया धर्मस्य प्रथमं स्थानं दत्तमस्ति । यदि कश्चन जनः धर्ममार्गात् प्रमाद्यति, अधर्माच्चार्थमार्जयति तदा सः सर्वविधेनापि अधः गच्छति ।

लोकास्तु सामान्यजनाः, लक्ष्म्याः कपिमुष्टौ बद्धाः स्वयं विनाशं प्राप्नुवन्ति । किन्तु यदि प्रजापालकस्थान उपविष्टाः राजानः लक्ष्म्याः एतादृशप्रभावग्रस्ता भवन्ति तर्हि सर्वथाऽपि महती हानिः सञ्जायते राष्ट्रे । अनया ग्रस्ताः राजानः कीदृशाः भवन्ति, कथं सर्वमपि विनाशयन्ति, स्वयमपि विनश्यन्ति इति एवं वर्णयति शुकनासः-

१. चञ्चलतमां लक्ष्मीं प्राप्य राजानः विह्वलाः भवन्ति, सर्वविधदुराचारादीनाम् आस्पदतां च प्राप्नुवन्ति (दुराचारसम्पन्नाः भवन्ति)। तेन राजानमेवानुसरन्त्यः प्रजा अपि तमेव मार्गमनुसरेयुः ।

२. राज्याभिषेकसमये मङ्गलघटैः अभिषेकार्थं राज्ञां शिरसि पातितानि जलानि प्रजासु तेषाम् आनुकूल्यं प्रक्षालयन्तीव भाति । (अन्येषां कष्टं ज्ञातुमसमर्थाः भवन्ति)। प्रजानां कष्टं ज्ञातुं मनः भवेत् राज्ञः । किन्तु लक्ष्म्या ग्रस्ताः प्रजानां कष्टमजानन्तः तेषां सम्यक्परिपालनं कर्तुमसमर्था एव तिष्ठन्ति । अभिषेकाङ्गभूतात् हवनात् उत्थितः धूमः तेषाम् अन्तःकरणं कलुषीकरोतीव (तेषामन्तःकरणं दुर्भावनाभिः दूषितं भवति) ।

३. नकारात्मकशक्तीः प्रसारयितुं वीजनार्थं पुरोहितैः उपयुज्यमानैः दर्भैः तेषां राज्ञां क्षमागुण एवापसार्यते इतीव क्षमागुणविहीनाः सन्तः क्रूराः भवन्ति ।

४. क्षौमवसनरचितं शिरोवेष्टनम् आवृणोतीव राज्ञा वृद्धावस्थाऽऽगमनस्मृतिम् । अहं सदा एवमेव युवावस्थायामेव भवामि, जरा मां नोपसर्पतीति चिन्तयन्ति ।

५. राजच्छत्रस्य मण्डलेन लोकान्तरदृष्टिः निवार्यते इव। भूलोक एव न, किन्तु अन्येऽपि लोकाः सन्ति, इदानीं यद्यस्माभिः दोष आचर्यते तर्हि मरणानन्तरम् उत्तमलोकाः न प्राप्यन्ते इत्यादि चिन्तनमेव न उदेति तेषां मनसि । केवलमयं लोकः अत्रस्थानि सुभोपभोगादीन्येव दृश्यन्ते ।
भवति ।

६. व्यजनवायुभिः याथार्थ्यम् उद्धूयते इव तिरस्क्रियते । यथार्थं, वास्तवं, सत्यं दूरे

७. वेतसयष्टिभिः अपसार्यन्ते इव शौर्यादयो गुणाः (शौर्यादिगुणाः दूरीभूय शूराणामसहजा प्रवृत्तिः, कापुरुषयोग्यप्रवृत्तिर्जायते) ।

८. जयशब्दकोलाहलैः तिरोभूयन्ते इव हितप्रदानि वचांसि (केवलं स्वात्मानमुद्दिश्य क्रियमाणः जयघोष एव श्रूयते तैः कर्णानन्दकरत्वात्, किन्तु हितकाङ्क्षिभिरुच्यमानानि हितवचनानि न श्रूयन्ते) । गुरुजनान्, बन्धुजनान् हितकाङ्क्षिणश्च विमानयन्ति । दुश्चारित्र्येण विद्यादायिनं गुरुं क्लेशभाजनं कुर्वन्ति ।

९. पताका-वस्त्रोपान्तैः परामृश्यते इव कीर्तिः (अपकीर्तिः प्राप्यते) ।

१०.दूरोड्डयनेन परिश्रान्तपक्षिणां ग्रीवाप्रदेशवत् चञ्चलाभिः खद्योतावभासवत् क्षणं मनोहराभिः विद्वज्जनैः निन्दिताभिश्च विभूतिभिः विमुह्यमानाः अल्पैश्वर्यस्यापि प्राप्तिगर्वेण स्मृतिपथापनीताः 'का मे जननी को तातः कोऽहं सम्प्रति कुत आयातः' इत्याकारजन्मवृत्तान्ताः, कफ-पित्त-वात-विकृतिभिः वृद्धिं गतेन दूषितेन रुधिरेण इव कामादिदोषैः प्रवृद्धवनितादि- विषयानुरागैः पीड्यमानाः, पञ्चसङ्ख्यकैरपि शब्दस्पर्शादिबहुविधरसलोलुपत्वात् अनेकसहस्र- सङ्ख्यकैरिव इन्द्रियैः अजस्रं व्याप्रियमाणाः, चापल्येन हेतुना लब्धावकाशेन एकेनापि चित्तेन सहस्रसङ्ख्यकत्वमुपगतेन इव व्यग्रीभूताः सन्तः केचन महाराजाः व्याकुलतामुपगच्छन्ति ।

मन्मथवाणैः ताडितमर्मदेशाः ते राजानः आननविकृतिसहस्राणि घटयन्ति इव । सम्पदुष्मणा पाकविषयीक्रियमाणाः ते विविधां चेष्टां कुर्वन्तीव । लगुडादीनां तीव्राघातेन परिक्षताः सन्तः स्वकीयान्यपि हस्तपादादीनि स्वयमपि वोढुं न शक्नुवन्तीव ।

यथा कर्कटाः वक्रीभूय गच्छन्ति तथैव राजानोऽपि सर्वैः सह कौटिल्यं व्यवहरन्ति । यथा पापेन विनष्टगमनशक्तयः खञ्जाः बन्धुवर्गाणां हस्तालम्बनादिसाहाय्येन गमनं कुर्वन्ति, तथैव विधेयमार्गे दुष्कर्मणा नष्टप्रवृत्तयः सन्तः तेऽपि अन्यैः सञ्चाल्यन्ते । यथा विषविकारजनितेन मुखरोगेण हेतुना लोकाः महता कष्टेन निगदन्ति, तथैव मिथ्याभाषणेन हेतुना राजानोऽपि कष्टेन वदन्ति । एवंरीत्या बाणभट्टेन राज्ञां दोषाणां प्रतिपादनद्वाराऽपि राजनीतिः निरूपिता ।

चन्द्रापीडं प्रत्युपदेशावसरे राजसम्बद्धः कोऽप्यंशः त्यक्तश्चेत्तदपि पूर्णं भवत्विति विचारं चिन्तयन्निव शुकनासः एतत्सर्वमुक्त्वापि राज्ञा कथं भवितव्यमिति स्पष्टरूपेण चन्द्रापीडं प्रति वदति-'अतिकुटिलकष्टचेष्टादारुणे राज्यतन्त्रेऽस्मिन् महामोहान्धकारिणि च यौवने कुमार ! तथा प्रयतेथाः यथा नोपहस्यसे जनैः, न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक्क्रियसे गुरुभिः, नोपालभ्यसे सुहृद्भिः, न शोच्यसे विद्वद्भिः' इति सन्मार्ग एव सदा गन्तव्यमित्युक्तम् । पुनः दुर्मार्गे न गन्तव्यमित्यपि एवं प्रतिपादयति-यथा च न प्रकाश्यसे विटैः, न प्रहस्यसे कुशलैः, नास्वाद्यसे भुजङ्गैः, नावलुप्यसे सेवकवृकैः, न वञ्च्यसे धूर्तैः, न प्रलोभ्यसे वनिताभिः, न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या, न नर्त्यसे मदेन, नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन, नाक्षिप्यसे विषयैः, नावकृष्यसे रागेण, नापह्रियसे सुखेन । अनेन राज्ञा सदापि जागरूकेण भाव्यमिति सुस्पष्टतया निगदितमस्ति । प्रायः एतस्मात् परं कोऽपि राजधर्मस्यैकोऽप्यंशो नावशिष्यते इति भाति । धर्मशास्त्रकारैः ये ये राजधर्मा निरूपिताः ते सर्वेऽपि बाणमहाकविना शूद्रकादिनृपाणां चरिते, शुकनासस्य वचसि च सोदाहरणमिव प्रतिपादिताः सन्ति । शम् ।